

ОПИСИ ФОНДІВ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СКЛАДАННЯ Й ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ

Розкрито умови та обставини створення описів фондів земських установ у контексті вітчизняного архівного будівництва ХХ – початку ХХІ ст., визначено інформаційні можливості архівних описів для вивчення історії, структури й складу фондів земських установ у державних архівах України.

Ключові слова: фонди земських установ, архівні описи, довідковий апарат, документна інформація.

Раскрыты условия и обстоятельства создания описей фондов земских учреждений в контексте отечественного архивного строительства ХХ – начала ХХІ ст., определены информационные возможности архивных описей для изучения истории, структуры и состава фондов земских учреждений в государственных архивах Украины.

Ключевые слова: фонды земских учреждений, архивные описи, справочный аппарат, документная информация.

Conditions and circumstances of creating found inventories of zemstvo's institutions discover in the context of our own country archival construction of ХХ – beginning ХХІ с., determine information resources of archival inventory for study history, structure and composition of founds zemstvo's institutions in state archives of Ukraine.

Key words: founds of zemstvo's institutions, found inventories, inquiry device, documental information.

Значний інформаційний потенціал для подальшого розгортання наукових студій з історії земського самоврядування мають документальні комплекси земських установ, сконцентровані у сховищах державних архівів України. Їх ґрунтовне вивчення відкриває перспективи для повноцінного осмислення різноманітних явищ і процесів у культурно-господарському розвитку регіонів України, розуміння динаміки місцевого громадського життя в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У розпорядженні дослідника документальної спадщини земств на території України перебувають близько 100 тис. архівних справ, зосереджених у фондах земських установ центральних (ЦДІАК України, ЦДАВО України) і місцевих (ДААРК, держархіви 19 областей і м. Києва, КУ «Ізмаїльський архів») архівів України. Вони репрезентують майже чотири сотні фондоутворювачів – регіональних підрозділів Всеросійського

земського союзу, губернських, повітових і волосних земських (народних) управ, земських навчальних закладів, лікарень, шпиталів і притулків, кас дрібного кредиту, дослідних станцій, музеїв, бібліотек тощо. Крім цього, менш суттєві за обсягом комплекси документів земського походження зберігаються у складі деяких фондів інших місцевих установ (губернських правлінь, канцелярій губернаторів, губернських у земських і міських справах присутствій тощо). Враховуючи значний ареал територіальної локалізації окремих частин документальної спадщини земств в Україні, її розпорошеність між численними фондами всередині самих архівів значної актуальності набуває проблема ефективності інтелектуального доступу до архівної інформації.

Оцінити кількісні та якісні характеристики вказаного масиву документів допомагає довідковий апарат архівів – сукупність взаємопов'язаних архівних довідників, які

через систему архівних описань репрезентують вторинну документну інформацію про склад і зміст сконцентрованих в архівах документів. У структурі довідкового апарату будь-якого архіву чільне місце належить архівним описам (описам справ), які слугують базовим довідником для створення інших типів архівних довідників (путівників, каталогів, оглядів). За своєю сутністю архівний опис являє систематизовану сукупність описових статей окремих справ в архівному фонді та з огляду на це в практиці архівної роботи виконує три важливі функції – облікову, інформаційну й класифікаційну [1, с. 142; 2, с. 99]. Втім для дослідника історії фондоутворення архівний опис набуває додаткової цінності як носій ретроспективної інформації, що здатний відобразити не лише сучасні склад і структуру відповідного фонду, але й динаміку їх трансформацій упродовж більш-менш тривалого історичного часу.

У межах даної статті здійснюється спроба характеристики архівних описів в якості джерела вторинної інформації про фонди земських установ у державних архівах України, визначення специфіки їх використання для вивчення документальної спадщини земств в Україні.

Сучасна методика складання описів розроблялася в процесі тривалих практичних пошуків найбільш адекватних способів архівного описування, які в XIX – XX ст. отримали своє обґрунтування на теоретичному рівні в роботах російських вчених – П. Строева, О. Востокова, М. Калачова, Д. Самоквасова, К. Мітяєва, М. Шобухова, В. Автократова та ін. [2-5]. В Україні найсуттєвіший внесок у розробку дескриптивних методик в архівній галузі зробили своїми працями в 1920-1930-х роках відомі історики-архівознавці В. Веретенников і В. Романовський [6, с. 281-282]. Їх напрацювання вплинули на розробку відомчих правил й інструкцій з архівного описування та були використані в практичній роботі радянських архівістів. Нині архівісти України користуються вітчизняним стандартом з архівного описування (2005), складеним згідно з уніфікованими вимогами до архівного описування міжнародних архівних інституцій. Обговорюються можливості впровадження кодованого архівного описання для предс-

тавлення архівно-інформаційних ресурсів України в мережі Інтернет [7, с. 26].

Архівний опис має чітку, закріплену відомчими правилами, внутрішню структуру, що передбачає наявність таких обов'язкових компонентів як перелік описових статей і допоміжний довідковий апарат. Згідно «Основних правил роботи державних архівів України» (2004) описова стаття справи повинна містити наступні інформаційні характеристики (елементи описання): пошукові та довідкові дані, заголовок, носій інформації, анотація документів, відомості про оприлюднення, категорію цінності, умови доступу, наявність копій страхового фонду та фонду користування. Перелік описових статей супроводжується довідковим апаратом до опису, який включає титул, зміст, передмову, список скорочених слів, покажчики (іменні, географічні, предметні), перевідні таблиці шифрів [8, с. 183]. Основний масив описів укладається до передавання документів на зберігання в державний архів – у діловодних та архівних підрозділах установ, підприємств, організацій. У державних архівах описуванню підлягають лише неописані документи. Нові описи створюються також у результаті удосконалення й перероблення неякісно укладених раніше описів. У технологічному плані робота з укладання опису складається з описування справ, розробки схеми їх систематизації, формування переліку описових статей за обраною схемою, впорядкування довідкового апарату й власне оформлення опису. У процесі роботи над архівними описами застосовується диференційований підхід при описуванні комплексів документів різної інформативної цінності (фонди першої, другої і третьої категорій).

На сучасному етапі всі фонди у державних архівах України мають описані документи, що є результатом наполегливих зусиль кількох поколінь вітчизняних архівістів, починаючи з часів становлення державної архівної системи в Україні (20-ті роки XX ст.). Втім якісний рівень наявних описів, передусім фондів дорадянського періоду, залишається далеким від норм сучасних дескриптивних стандартів. Переважна більшість описів фондів до 1917 р. складені ще радянськими архівістами, як правило, у 30-50-х роках XX ст. внаслідок оперативної роботи з упорядкування величезних

масивів неописаних документів. Прискорене науково-технічне опрацювання архівних документів було зумовлене значними втратами у складі довідкового апарату до фондів, яким вдалося пережити військово-політичні катаклізми першої половини ХХ ст. на території України. Більшість описів справ, що до 1950-х років залишалися фактично єдиними архівними довідниками, було знищено або пошкоджено, а самі справи внаслідок численних переміщень нерідко перетворювалися на розсип [9, с. 484]. Втім гостра необхідність у архівній інформації для реалізації завдань соціалістичного будівництва змушувала керівництво архівної галузі країни ініціювати описові роботи за «скороченим циклом». Звідси канцелярські заголовки справ, як правило, не перескладалися, хронологічні межі справ не уточнювалися, нумерація аркушів здійснювалася тільки в особливо цінних справах. Описові роботи часто доручалися архівним працівникам, які не мали для цього достатньої професійної підготовки. Зрештою свій негативний вплив на якість укладених архівних описів справили ідеологічні чинники, які стимулювали зайву політизацію змісту описових статей, вибірковість підходів до анутовання документів справ тощо.

У реаліях сучасної української архівістики описи залишаються головним типом архівного довідника, що забезпечує дослідника документальної спадщини земств вторинною інформацією із найменшим ступенем згортання первинних даних. За нашими підрахунками, документи земських установ у складі відповідних фондів державних архівів України репрезентують близько 600 архівних описів – від незначних (1 од. зб.) до цілком поважних (понад 1 тис. од. зб.) за кількістю вміщених одиниць опису. Чверть цього комплексу описів припадає на фонди земських (народних) управ 1917-1920 рр. у ЦДАВО України, які з різним ступенем повноти представляють усі дев'ять українських губерній [10]. Ще 20 описів відображають склад 15 фондів земських установ (переважно регіональних підрозділів Всеросійського земського союзу) у ЦДІАК України [11, с. 197-199; 12, с. 24, 29, 42]. Решта описів складають частину довідкового апарату місцевих архівних установ України.

Найбільш давні з описів фондів земських установ датуються завершальним періодом існування земств на території України (1917-1920 рр.), таким чином являючи собою здавальні канцелярські описи земських управ (наприклад, описи 60, 94-98, 100-106, 109-115, 118-119 фонду 1239 «Київська повітова земська управа» в Державному архіві Київської області). Найсучасніші описи складені вже на початку ХХІ ст. в результаті описування друкованих видань Бердянського (ф. 269, оп. 1) й Олександрівського (ф. 56, оп. 2) повітових земств, переданих у 2006-2008 рр. з науково-довідкової бібліотеки до основного фондосховища Державного архіву Запорізької області [13, арк. 1; 14, арк. 3]. Основний же масив діючих нині описів було впорядковано впродовж 1930-1950-х років. Більшість описів за способом відтворення інформації є рукописними текстами, фізичний стан багатьох з них – незадовільний.

Комплекс описів справ фондів земських установ за часом створення можна умовно розділити на три групи: 1) описи 1920-1930-х років, 2) описи 1940-1960-х років, 3) описи з 1970-х років і до сьогодні. На їх кількісних та якісних характеристиках істотно позначилися історичні умови розвитку архівної справи в Україні, рівень організаційного, науково-методичного й матеріально-технічного забезпечення роботи архівних працівників на різних його етапах.

Після остаточної ліквідації земських установ у різних регіонах України впродовж 1919-1920 рр. більша частина їх документальної спадщини зазнала варварського нищення як шляхом планомірної утилізаційної роботи з боку радянських установ, так і через несвідоме псування малоосвіченими верствами населення. Лише зусиллями колишніх земських працівників, представників місцевої інтелігенції, які в 1920-х роках часто поповнювали лави радянських архівістів, в окремих регіонах вдалося зберегти більш-менш суттєві залишки колишнього документального багатства земств (Кам'янець-Подільський, Київ, Полтава, Сімферополь, Чернігів, Харків, Лебедин, Ніжин та ін.). Старий довідковий апарат земських архівів у більшості випадків було втрачено, а вцілілі справи потребували термінового архівно-технічного впорядкування.

У першій половині 1920-х років описові роботи в новостворених державних архівах УСРР і Кримської АСРР через обмеженість людських і матеріальних ресурсів практично не проводилися. Найчастіше роботи з упорядкування нових описів (або ж удосконалення старих дореволюційних описів) диктувалися суто охоронними завданнями – необхідністю невідкладного налагодження обліку архівних справ для запобігання у подальшому їх крадіжок і псування місцевим населенням. Фонди земських установ на відміну від фондів адміністративно-поліцейських установ здебільшого не фігурували серед пріоритетів для здійснення описових робіт. Їх архівні описи даного періоду в первинному вигляді до сьогодні практично не збереглися.

Уявлення про структуру й зміст подібного опису допомагає сформувати діючий опис фонду 342 «Ніжинська повітова земська управа» у Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області, який після удосконалення шляхом передрукування фактично без змін зберіг первинні інформаційні характеристики. Базовий опис був складений ще влітку-восени 1923 р. ніжинським архівістом В. Фохтом й орієнтувався на виконання передусім реєстраційно-облікових функцій [15, арк. 30 зв., 44]. Тож описові статті, розміщені за найпростішою хронологічною схемою класифікації, відтворюють канцелярські заголовки справ, не містять крайніх дат документів, позбавлені нумерації аркушів справ [16]. Нерозробленість елементів описання у подібних описах унеможливила ефективний пошук інформації дослідниками.

У другій половині 1920-х років науково-практичні напрацювання українських архівістів знайшли закріплення у нормативних документах. Об'їзником Укрцентрархіву від 22 листопада 1926 р. встановлювалася послідовність у галузі розбирання й описування архівних матеріалів за кількома формами у відповідності до їх наукового і господарського значення [17]. Інструкція ЦАУ УСРР «Про складання описів на архівні матеріали» (1927) й укладені у відповідності до неї «Примірні описи» (1928) спиралися на концептуальні засади наукового описування архівних документів, розроблені проф.

В. Веретенніковим [6, с. 265]. Ними рекомендувалися до впровадження в архівній практиці чотири ієрархічні за ступенем складності форми описів. Форма № 1 вважалася найпростішою за змістом, мала передусім охоронне значення й призначалася для остаточного опису малоцінних у науковому й практичному відношенні архівних фондів. Форми № 2 і № 3 орієнтувалися вже на задоволення інформаційних потреб користувачів і передбачали більш глибоку науково-дослідну роботу архівіста зі справами фонду. Перша з них, подаючи зовнішній опис справ за канцелярськими даними, рекомендувалася для описування фондів дореволюційних установ, а інша (більш розширена) передбачала ознайомлення архівіста зі змістом справи й призначалася передусім для описування фондів періоду 1917-1921 рр. Форма № 4 – найскладніша за змістом – застосовувалася, як виняток, для наукових досліджень найцінніших документів (містила докладний виклад змісту кожної справи з цитуванням тексту документів) [18, с. IX-X]. Отже, з кінця 1920-х років для описування фондів земських установ дореволюційного періоду широко використовувалася форма опису № 2, а у разі потреби (наприклад, через неможливість встановити старі канцелярські назви) – й форма опису № 3. Остання форма опису також мала застосовуватися при описуванні фондів земських установ 1917-1920 рр.

Найбільш повно описи фондів даного періоду представлені у ЦДАВО України. Це переважно описи повітових і волосних земських (народних) управ 1917-1920 рр., укладені в 1930-х роках співробітниками тодішнього Центрального архіву революції. Як засвідчує їх зміст упорядникам через брак відповідної кваліфікації не лише не вдавалося дотримуватися рекомендованої для цієї категорії фондів форми опису № 3, але й подекуди більш простої форми опису № 2. Описові статті рясніють «глухими» заголовками справ на кшталт «С циркулярами», «О разных распоряжениях», «С бумагами по разным предметам», «С разными черновыми бумагами», «По разной переписке», «Телефонограммы» тощо, здебільшого відсутні хронологічні межі справ й кількість аркушів. Найчастіше вживалася хронологічна схема

систематизації справ й досить рідко – досконаліша структурно-хронологічна схема. Подібні недоліки спостерігаються й у складених наприкінці 1920-х – 1930-х років і досі діючих описах фондів земських установ у місцевих архівах України (АР Крим, Запорізької, Київської, Одеської, Чернігівської, Харківської областей).

Більш довершеними з формального боку виглядають описи фондів земських установ, які стали результатом масштабних описових робіт у державних архівах України другої половини 1940-1960-х років. Методика укладання описів була закріплена у відповідних нормативних документах ЦАУ НКВС СРСР – «Правилах составления инвентарной описи» (1938), «Основных правилах описания документальных материалов в государственных архивах СССР» (1951). Рекомендована ними форма архівного опису в ключових елементах описової статті збереглася досі (порядковий № справи, діловодний № справи, назви справ та інших одиниць зберігання, дати початку й завершення справи (крайні дати), кількість аркушів, особливі позначки). Вперше обов'язковою складовою частиною архівного опису було визнано довідковий апарат – передмову, покажчики, перевідні таблиці шифрів тощо. Докладну розробку отримало питання системи внутрішньої побудови опису – використання різних схем систематизації одиниць описування [4, с. 29].

У 1960-х роках в методичних посібниках з архівного описування було посилено акцент на застосування диференційованого підходу до складання описів фондів різних категорій цінності [19]. У контексті описування справ фондів земських установ подібний підхід реалізувався через різні рівні інформаційного наповнення описових статей і довідкового апарату до них в описах фондів губернських земських управ (фонди I категорії), повітових земських управ (фонди II категорії), інших земських установ – волосних управ, навчальних закладів, лікарень, шпиталів і притулків, кас дрібного кредиту, дослідних станцій тощо (фонди III категорії). Щоправда через нечіткість критеріїв категорійного розмежування фонди однотипних земських установ у різних державних архівах могли відноситися до різних категорій

(наприклад, фонди повітових земських управ – як до II, так і до III категорій).

Упродовж 1950-1960-х років першорядну увагу архівістів було приділено упорядкуванню, удосконаленню або переробленню описів фондів губернських і, частково, повітових земських управ, які містили документну інформацію різнобічного характеру про життя окремих регіонів України. Тож інформаційний рівень описів цих фондів мав відповідати потребам інтенсивного багатаспектного використання документної інформації. У цих описах зроблено наголос на глибині й вичерпності змістовних характеристик одиниць описування, функціональності окремих елементів довідкового апарату. Найкращим зразком подібного опису можна вважати 4-томний опис фонду Харківської губернської земської управи у Державному архіві Харківської області, який відобразив результати масштабної роботи місцевих архівістів з удосконалення науково-технічної обробки справ фонду на початку 1950-х років [20]. Суттєво поступалися за якісними характеристиками описи фондів інших земських установ, що склалися нашвидкоруч за залишковим принципом, як правило, без належного опису змісту справ і повноцінного довідкового апарату. Головним пріоритетом у цей період вважалося забезпечення високоякісними описами фондів радянського періоду (ревкомів, виконкомів, комнезамів та ін.).

З 1970-х років у державних архівах активувалася планова робота з удосконалення й перероблення старих архівних описів, спрямована на підвищення їх інформаційно-пошукового рівня. У випадку фондів земських установ архівісти найчастіше обмежувалися редагуванням елементів описання без зміни систематизації справ, складанням до описових статей довідкового апарату й, зрештою, елементарним передрукуванням описів. Значно рідше траплялися випадки перероблення описів відповідних фондів, які передбачали заміну застарілих описів цілком новими. У процесі перероблення опису уточнювалася фондова належність справ, здійснювалася експертиза цінності документів, корегувався зміст елементів описової статті, проводилася систематизація

справ за новою схемою (з додаванням перевірених таблиць шифрів). Вдалими прикладами подібних робіт слід вважати науково-технічну обробку документів з повним переробленням описів фондів Конотопської, Кролевецької, Лебединської, Охтирської і Роменської повітових земських управ у Державному архіві Сумської області упродовж другої половини 1970-х – першої половини 1980-х років.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах значних суспільно-політичних трансформацій українські архівісти, вдосконалюючи існуючі описи фондів земських установ, намагалися у їх змісті усунути елементи «класового» підходу, зайвої політизації історичного процесу – результатів довготривалого впливу ідеологічної кон'юнктури на перебіг архівного будівництва в Україні. Це в першу чергу стосувалося фондів губернських, повітових і волосних земських (народних) управ революційної доби (1917-1920 рр.), остаточно розсекречених тільки в часи «перебудови». Подібні редакційні уточнення дозволяли поглибити інформативне навантаження як власне описових статей, так і окремих елементів довідкового апарату до них (передмов, покажчиків) (як приклад, опис № 1 фонду Р-260 «Подільська губерньська народна управа» у Державному архіві Хмельницької області).

Значним кроком у справі забезпечення інтелектуального доступу до архівної інформації стала реалізація галузевої програми «Архівні зібрання України» (2000), спрямованої на підготовку нового покоління архівних довідників – фундаменту інтегрованої Національної архівної інформаційної системи. Одним з її пріоритетних завдань було визначено складання державними архівами України на єдиних методологічних і методичних засадах анотованих реєстрів описів фондів – систематизованих переліків описів фондів зі стислими анотаціями документів, призначених для розкриття їх змісту [8, с. 188-189]. Робота над ними стимулювала удосконалення й перероблення архівних описів у багатьох архівах. На жаль, в окремих випадках недостатня компетентність архівних працівників негативно позначилася на якості здійснюваних робіт. Так, співробітники Державного архіву Запорізької області в

процесі уточнення фондової належності справ волосних земських (народних) управ 1917-1920 рр. не знайшли іншого рішення, ніж ліквідувати відповідні фонди, а їх справи разом з описами приєднати до існуючих фондів волосних правлень (фонди 59, 64, 79, 94, 97, 210). Тож в межах одного фонду опинилися архівні справи різних фондоутворювачів. На сьогодні державними архівами України вже видано 13 анотованих реєстрів описів, у яких із різним ступенем деталізації відображена інформація описів фондів земських установ [21].

Отже, сучасний дослідник документальної спадщини земств у державних архівах України змушений користуватися досить різноманітним за своїми якісними показниками комплексом архівних описів. Діючі описи фондів земських установ, створені у різні часи – від 1917-1920 рр. і до початку ХХІ ст., – демонструють строкату палітру підходів до описування архівних документів, притаманних різним етапам архівного будівництва в Україні. Не більше десятої їх частини більш-менш відповідають критеріям сучасних архівних довідників. У перспективі описи повинні стати і за своїм змістом (повнотою і глибиною відтворення інформаційних характеристик справ), і за своєю формою (доступністю на електронних носіях інформації) більш зручним інструментом інформаційного пошуку, адже жоден інший тип архівного довідника наразі нездатний скласти їм конкуренцію в царині інтелектуального доступу до документної інформації фондів земських установ.

Здійснюючи інформаційний пошук у фондах земських установ дослідник, залежно від поставлених завдань, може оперувати кількома різновидами архівних описів – описами діючими й недіючими. Діючі описи найчастіше використовуються для оперативного виявлення пошукових даних необхідних архівних документів, недіючі – для реконструкції складу і структури фонду в історичній ретроспективі. Втім обидва різновиди архівних описів можна розглядати в якості важливого історичного джерела, яке зафіксувало історію фонду, його інформаційні характеристики, а також способи їх відображення на різних етапах фондоутворення.

Аналіз змісту наявних описів фондів земських установ дозволяє стверджувати про

нерівномірність репрезентації документів земського самоврядування в архівних установах різних регіонів України. Найповніше документальна спадщина земств представлена в державних архівах на території Правобережної України (м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська та Хмельницька області) попри відносно нетривалий період функціонування земських установ у даному регіоні (1904-1920 рр.). Саме тут зберігаються найбільш інформативні за своїм складом фонди земських установ – фонд 715 «Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу» (43103 од. зб.) у ЦДІАК України, фонд 1239 «Київська повітова земська управа» (13303 од. зб.) у Державному архіві Київської області, фонди 233 «Подільська губернська земська управа» (3066 од. зб.) і Р-260 «Подільська губернська народна управа» (129 од. зб.) у Державному архіві Хмельницької області, фонд 183 «Волинська губернська земська управа» (1352 од. зб.) у Державному архіві Житомирської області, фонд 255 «Вінницька повітова земська управа» (740 од. зб.) у Державному архіві Вінницької області тощо. Їх описи, складені за структурно-хронологічною схемою систематизації, загалом відповідають вимогам ефективності інформаційного пошуку.

За кількісними і якісними параметрами їм суттєво поступають фонди земських установ у державних архівах Лівобережжя і Півдня України, які за деякими виключеннями (фонди Харківської і Таврійської губернських земських управ (3536 і 971 од. зб. відповідно), Ніжинської (4120 од. зб.), Охтирської (2613 од. зб.), Прилуцької (1259 од. зб.), Євпаторійської (991 од. зб.) повітових земських управ) не дозволяють забезпечити джерельну базу для повноцінного дослідження історії земського самоврядування в зазначених регіонах України впродовж другої половини 1860-х – 1920-го років. Документальна спадщина місцевих земств зазнала найбільших втрат у військово-політичних катаклізмах першої половини ХХ ст. Свідченням цього можуть слугувати дані описів втрачених фондів у Державному архіві Дніпропетровської області: від облікованих в архіві напередодні Другої світової війни близько

400 од. зб. фондів земських установ, що представляли колишню Катеринославську губернію, донині не збереглося жодної справи (наявні кілька десятків одиниць зберігання були передані з інших архівів уже в повоєнний період) [22-23].

За інформацією діючих описів документальні комплекси більшості фондів земських установ в Україні вкрай фрагментовані й не відображають первинні структури й склад документально-інформаційних ресурсів фондоутворювачів. Серед основних комплексів документів – залишки організаційно-розпорядчої (статути, правила й інструкції земських установ, журнали, протоколи, стенограми засідань земських зібрань), інформаційно-аналітичної (доповіді та звіти земських управ, їх підрозділів, інших земських установ), бухгалтерської (кошториси, рахункові книги, вимогові відомості тощо), облікової (журнали реєстрації документів, окладні книги, інвентарні описи тощо), статистичної (програмні документи, матеріали первинних обстежень (списки, анкети, картки) та їх чорнові зведення, рукописи статистичних праць), кадрової (особові справи земських працівників) та іншої земської документації, а також листування з різних питань культурно-господарської діяльності земських установ. Враховуючи хронологічну й тематичну уривчастість інформації збережених документів її використання повинно відбуватися лише в комплексі з інформацією земських друкованих видань, досить широко представлених у складі довідкових бібліотек державних архівів України [24].

Для вивчення історії фондоутворення важливе значення має обліково-довідковий апарат архівних описів. На жаль, менше 10 % діючих описів фондів земських установ у своїй структурі мають такий важливий компонент як передмова. У ній відображається історія фондоутворювача, історія самого фонду, інформація про склад і зміст документів, методика складання опису, склад довідкового апарату і рекомендації з його використання. Укладання передмови – складний процес, який вимагає від її автора серйозних навичок науково-дослідної роботи. Тож передмови нині представлені тільки в частині описів фондів міжрегіональних

об'єднань земств, губернських і повітових земських управ і дуже рідко – в описах фондів інших земських установ. У цих умовах непересічну роль для дослідження історії фонду мають облікові дані опису (облікові номери справ, підсумкові записи), які забезпечують поодиначний і сумарний облік внесених до нього одиниць зберігання.

Використання облікових даних діючих (а за потреби – й недіючих) описів дозволяє встановити рух документів фонду – зміни у його складі (включення або вилучення справ) в результаті уточнення фондової належності одиниць зберігання, експертизи цінності документів, втрат окремих архівних справ. Наприклад, за обліковими даними діючих донині описів № 1 та № 2 фонду 91 «Одеська повітова земська управа» у Державному архіві Одеської області, складених за формою № 2 ще в 1929 р., напередодні Другої світової війни у них рахувалося 1794 од. зб. і 1589 од. зб. відповідно [25, арк. 75 зв.; 26, арк. 10 зв.]. Проведена на початку 1950-х років перевірка наявності та стану документів фонду засвідчила відсутність

2606 од. зб., що було зафіксовано у відповідних підсумкових записах [25-26; 27, арк. 24]. Відтак понад три чверті справ фонду виявилися безповоротно втраченими в роки Другої світової війни.

Таким чином, описи фондів земських установ як базовий тип архівного довідника становлять цінне джерело інформації про структуру і склад комплексів документів земського походження в державних архівах України, рівень збереженості документальної спадщини земств в різних українських регіонах. У багатьох випадках архівні описи дозволяють простежити історію фондоутворення без залучення додаткових джерел ретроспективної інформації. Характеристика якісних показників наявних описів фондів земських установ засвідчує необхідність їх удосконалення й перероблення у відповідності до сучасних дескриптивних стандартів. Важливим кроком у напрямі актуалізації джерельної інформації архівних описів може стати підготовка анотованого реєстру описів фондів земських установ у державних архівах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська архівна енциклопедія / Гол. ред. І. Б. Матяш. – К., 2008. – 880 с.
2. Алексеева Е. В., Афанасьева Л. П., Бутова Е. М., Осичкина Г. А. Опись – важнейший архивный справочник (история и методика составления) // Делопроизводство. – 2004. – № 2. – С. 98-101.
3. Шобухов М. Н. Описание документальных материалов в архивах дореволюционной России. – М., 1955. – 66 с.
4. Шобухов М. Н. Составление и издание описей документальных материалов в архивах СССР. – М., 1959. – 96 с.
5. Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – 396 с.
6. Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. – К., 2000. – 591 с.
7. Христова Н. Архівне описування: історія та аспекти подальшого розвитку // Архіви України. – 2009. – № 3-4. – С. 21-26.
8. Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2004. – 228 с., з додатками.
9. Нариси історії архівної справи в Україні / За ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової. – К., 2002. – 612 с.
10. Фонди [Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України]. – Режим доступу: URL: <http://tsdavo.org.ua/4/stocks>. – Назва з екрану.
11. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – 348 с.
12. Дополнение к путеводителю ЦГИА УССР в г. Киеве / Сост. В. Коновалова. – К., 1986. – 45 с.
13. Бердянська повітова земська управа, м. Бердянськ Бердянського повіту Таврійської губернії, ф. 269: Архівний опис № 1 справ постійного зберігання за 1868-1911 рр. / Держархів Запорізької обл. – Запоріжжя, 2006. – Машинопис. – 5 арк.
14. Александровская уездная земская управа, г. Александровск Александровского уезда Екатеринославской губернии, ф. 56: Архивная опись № 2 дел постоянного хранения за 1872-1916 гг. / Госархив Запорожской обл. – Запорожье, 2008. – Машинопись. – 16 лл.
15. Держархів Чернігівської обл., відділ у м. Ніжині, ф.Р-5301, оп. 1, спр. 8, 49 арк.
16. Нежинская уездная земская управа, г. Нежин Нежинского уезда Черниговской губернии, ф. 342: Архивная опись № 1 дел постоянного хранения за 1851-1919 гг. / Госархив Черниговской обл., отдел в г. Нежине. – Нежин, [б.г.]. – Машинопись. – 179 лл.
17. Обіжник ЦАУ УСРР № 2485 від 22 листопада 1926 р. «Про встановлення черги в галузі розбору та опису архівних матеріалів» // Бюлетень Укрцентрархіву. – 1926. – № 17(19). – С. 1-2.
18. Примірні описи: Збірник з вступною статтею та за редакцією проф. В. І. Веретеннікова / ЦАУ УСРР; укл. М. Ф. Грибін, О. П. Насонова. – Харків, 1928. – XII+51 с.
19. Дифференцированный подход к описанию документальных материалов (методические рекомендации). – М., 1969. – Вып. 1: Основы дифференцированного подхода при переработке и усовершенствовании описей. – 31 с.
20. Харьковская губернская земская управа, г. Харьков, ф. 304: Архивная опись № 1 дел постоянного хранения за 1865-1919 гг.: в 4 т. / Госархив Харьковской обл. – Харьков, [1954].
21. Архівні зібрання України: Анотовані реєстри. – Режим доступу: URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Reestry.php>. – Назва з екрану.
22. Государственный архив Днепропетровской области, ф.Р-1684: Архивная опись № 2 дел постоянного хранения за 1772-1930 гг. / Госархив Днепропетровской обл. – Днепропетровск, [б.г.]. – Машинопись. – 132 лл.
23. Государственный архив Днепропетровской области, ф.Р-1684: Архивная опись № 3 дел постоянного хранения за 1916-1932 гг. / Госархив Днепропетровской обл. – Днепропетровск, [б.г.]. – Машинопись. – 157 лл.

24. Макієнко О.А. Колекції земських видань у бібліотечних зібраннях державних архівів України: походження, склад, історична доля / О. А. Макієнко // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 51-54.
25. Одесская уездная земская управа, г. Одесса Одесского уезда Херсонской губернии, ф. 91: Архивные описи № 1а, 1б дел постоянного хранения за 1866-1920 гг. / Госархив Одесской обл. – Одесса, 1929. – 85 лл.
26. Одесская уездная земская управа, г. Одесса Одесского уезда Херсонской губернии, ф. 91: Архивная опись № 2 дел постоянного хранения за 1890-1920 гг. / Госархив Одесской обл. – Одесса, [б.г.]. – 10 лл.
27. Держархів Одеської обл., спр. ф. 91, 35 арк.

*Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.*

@ О. А. Макієнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2011